

Nərmin Əliyeva18

RUS DİLİNDƏ YİYƏLƏK HALIN TƏZAHÜRÜ

Hər qrammatik kateqoriya özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bir qrammatik anlayış kimi morfoloji kateqoriya ondakı sintetik ünsürlərlə səciyyələnir. Hər hansı morfoloji ünsürün bir dildə mövcud olmaması həmin dildə bu morfoloji kateqoriyanın mövcud olmaması demək deyildir. Bundan savayı, dildə morfoloji kateqoriyanın mövcud olmaması bu kateqoriya vasitəsilə ötürülən münasibətlərin digər dillərdə ifadə olunmaması demək deyildir. Müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi göstərir ki, qrammatik kateqoriyalar bütün dillərdə eyni sayda deyil, onların sayı bəzi dillərdə çox, bəzi dillərdə isə azdır (10, 66). Müxtəlif dilçilərin diqqətini bu və ya digər dildə morfoloji ifadəsini tapmayan qrammatik anlayışlar cəlb edir. A.Bondarko qrammatik anlayışları funksional-semantik kateqoriya adlandırır və göstərir ki, bu kateqoriyalar dilə xas olan məzmun və ifadəyə malikdir, onlar məntiqi kateqoriya kimi deyil, dil kateqoriyası kimi izah olunmalıdır (4, 8; 3, 6-16) Yiyəlik hala aşağıdakı mənalara aiddir:

1) subyekt; məsələn: проезд депутатов, плач ребенка; 2) obyekt; məsələn: выполнение обязательств, воспитание детей; 3) təyini; məsələn: портфель учителя, мебель карельской березы; (8, 186).

P. Qraşenkov yiyəlik halı aşağıdakı semantik növlərə bölür:

a) şəxsi posessor (Петый дом, отец мальчика, ножка стула); b) artefakt isimlərdə yiyəlik hal (закон сохранения энергии Ломоносова, учебник истории моего соседа, иерархия доступности Кинэна-Комри); c) nominallaşmada yiyəlik hal (мигание лампы, завоевание Китая маньчжурами); ç) partitiv yiyəlik hal (стакан сока, корзина яблок, стадо овец); d) keyfiyyət bildirən yiyəlik hal (человек огромного роста, взрыв большой мощности, пальто черного цвета); e) material bildirən yiyəlik hal (мебель карельской березы) (6, 7).

Rus dilində ismin yiyəlik hal forması adlarla və feillərlə işlənə bilər. Adlarla işləndikdə aşağıdakı mənalara ifadə edilir:

mənsubiyyət (sahib şəxs yiyəlik halda olur): голос певца, книга сестры, стихи поэта;

münasibət, aidiyyət: директор завода, помощник машиниста;

hissəyə ayrılan bütöv: ствол дерева, центр города, переплет книги;

təyin (keyfiyyətə qiymətləndirmə, yaşın, materialın müəyyənlişdirilməsi): человек высокого роста, мужчина средних лет, стол красного дерева;

əlamətin daşıyıcısı yiyəlik halda olur: доброта бабушки, запах одеколона, гибкость языка;

hal-hərəkətin subyektini yiyəlik halda ola bilər: прибытие артистов, выступление делегата, пение птиц, плач ребенка;

təsirli feilin substantivləşmiş hərəkətinin vasitəsiz (müstəqim) obyektini də yiyəlik hal formasını qəbul edir: чтение газеты, выполнение упражнения, рубка леса, воспитание молодежи;

ölçü vahidi ilə ölçülən maddənin adı yiyəlik halda olur: литр молока, метр ткани, бутылка вина (1, 29-30).

Məlumdur ki, yiyəlik hal ənənəvi olaraq bəzi isimlərdə iki formada əmələ gəlir. Məsələn: чай - чаю, сахара - сахару, сыра - сыру və s. Bu faktların fərqi formaların hansı kontekstdə işlənməsindən asılıdır. Təqdim edilən formaların bütün kontekstlərdə işlənməməsini görmək olar. Stakan konteksti həm -a formasını, həm də -y formasının işlənməsini göstərir. Beləliklə, bir çox kontekstdə həm -a və -y formaları müstəqil surətdə işlənirsə, digərlərində yalnız -a forması mümkündür. Yiyəlik hala aid elə söz-formalar yoxdur ki, o, yalnız -y forması ilə bitsin (9).

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bütün kontekstlərdə işlənən a) birinci universal yiyəlik hal; məsələn: сестры, вина, шкафа, сахара, песка, сыра, чая və s.; b) daha çox söz-formanı özündə əks etdirən ikinci yiyəlik hal; məsələn: сестры, вина, шкафа, сахара – сахару, песка – песку, сыра – сыру, чая – чаю və s. mövcuddur.

İ.Qolanov müasir rus dilində yiyəlik halı iki qismə ayırır: şəxsi yiyəlik hal (və ya yiyəlik – təyinedici) və kəmiyyət-ayırıcı yiyəlik hal. Şəxsi yiyəlik əsli təyinin mənasını birləşdirir; məsələn: девушка редкой красоты, человек большого ума, стол красного дерева. Kəmiyyət-ayırıcı yiyəlik hal isə kəmiyyət mənalарını birləşdirir; məsələn: пять лет, три кило гороху, начитаться книг (5, 44). Nümunələrdən məlum olur ki, yiyəlik halın birinci formasının digərindən fərqi kişi cinsinə aid bəzi isimlərin -y ilə bitməsi hadisəsində özünü büruzə verir.

Yiyəlik hal zəncirində rus dilində də rast gəlmək olar. Yeni informasiyanın verilməsində yiyəlik halda bir kontekstual cəhət olmalıdır, bu kontekstual cəhət yiyəlik halda bir və ya iki isimlə ifadə oluna bilər, ikinci isim birinci ilə məna bütövlüyünə və atributiv əlamətə malik olanda işlənmək olar, məsələn: образ души поэта birləşməsində душа поэта bütöv, tam anlayışdır, поэт sözü isə atributivdir, душа sözünün kontekstual cəhəti deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, iki və ya daha çox kontekstual yiyəlik birləşmələr resipientlərin kommunikativ ümidini doğrultmur və anlamı çətinləşdirir. S.Lutin bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, yiyəlik zənciri sistemə yad olan, ekstralingvistik faktorlarla dəstəklənən və dilə süni yeridilmiş anlayışdır (7, 301). Müasir rus dilində mənsubiyyət konseptinin analitik-sintetik ifadə üsullarından biri də ismin yönlük halda işlənməsidir. Bu üsulun lingvistik statusu yiyəlik hal və yiyəlik sifətlərin semantik-qrammatik səciyyəsinə fərqlənir. Yönlük halla ötürülən mənsubiyyət konsepti konsituativdir, belə ki, o, mətnlə şərtlənir. Bu üsulla fərdi və kollektiv mənsubiyyət öz ifadəsini tapan bilər. Məsələn:

Владимир прошел мимо, постучался к отцу в кабинет (М.Шолохов);

Катерине жизнь сгубил (Г.Березко).

Nümunələrdən görmək olar ki, bu konstruksiyaların semantikasi, qeyd etdiyimiz kimi, mətnlə əlaqəlidir, mənsubiyyət konseptinin ismin yönlük halı ilə ifadəsi feilin leksik mənasından və sahib olunan əşyanın ifadə olunduğu digər isimdən asılıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik halın işlənməsi bir qrup feillərin idarəsi ilə bağlıdır. Feili idarənin tələbi ilə yiyəlik hal vasitəsiz və vasitəli obyektləri ifadə edir. Yiyəlik halın müstəqim (vasitəsiz) obyektini yalnız iki məqamda ifadə olunur:

idarə edən feil inkar hissəciyi ilə işləndikdə; слушать пение, музыку – не слушать пения, музыки;

feili hərəkət, müstəqim obyektin ancaq bir hissəsini əhatə etdikdə yiyəlik hal bölüşdürücü məna daşıyır: купить булку – купить хлеба, выпить всё молоко – выпить молока.

Əgər cümlədə iki aktant iştirak edirsə, rus və Azərbaycan dillərində bunu çox vaxt daha geniş kontekstdə müşahidə etmək mümkün olduğu halda, daha dar kontekstdə bunu görmək mümkün deyil. Belə bir cümləyə nəzər salaq: Fəridə Gəncəyə qayıtdıqdan sonra qardaşı onu öz otağına apardı. Cümləni rus dilinə tərcümə edək: После возвращения Фариды в Гянджу, ее брат отвез ее в свою (или чью-то) комнату. Gördüyümüz kimi, kimin otağından söhbət getdiyini ancaq kontekst daxilində anlamaq olar.

V.Arakin ingilis və rus dillərində söz birləşmələrini tədqiq edərək atributiv birləşmələrin yeddi növünü göstərmişdir (2, 141). Təqdim edilən yeddi növ içərisində bizim üçün yalnız iki növ maraqlıdır: doğrudundan burada məhz bu birləşmələrdən bəhs ediləcək:

1) İdarə əlaqəli atributiv prepozitiv söz birləşməsində sintaktik əlaqə öz morfoloji formalaşmasını hal morfemlərində (sonluqlarda) tapır ki, bu birləşmələrdə əsas komponent isimdir. Asılı komponent, əsasən, ismin yiyəlik halında olan isimdir. Bu birləşmədə asılı komponent olan isim təkdə mənsubiyyət morfemi olan ‘s qəbul edir. İngilis dilində bu aşağıdakı leksik-semantik modelə malikdir:

a) şəxsə mənsubiyyət, məsələn: my brother’s bicycle (qardaşımın velosipedi), his friend’s bag (dostumun çantası). Rus dilində şifahi nitqdə bu strukturlu birləşmələrə rast gəlmək olar, məsələn: моего отца дом, моей сестры муж və s. Lakin bu müasir rus dili üçün norma deyil, onları sadəcə olaraq nitq variantları kimi nəzərdən keçirmək olar.

b) zaman kəsiyinin göstərilməsi, məsələn: two hour’s trip (iki saatlıq gəzinti), a ten minute’s walk (on dəqiqəlik yürüş).

Rus dilində bu söz birləşməsinə uyğun gələn sifət ilə işlənən söz birləşməsidir, məsələn: двухчасовая поездка, десятиминутная прогулка.

2) idarəli əlaqəli atributiv-postpozitiv söz birləşmələrində sintaktik əlaqə öz morfoloji formalaşmasını hal morfemlərində (fleksiyalarda) tapır və burada əsas komponent isimdir. Asılı komponent isə əsas sözə postpozitiv mövqedə olan isim ilə ifadə olunur. Bu növ üç yerə ayrılır: yiyəlik yarımnoyü, dativ yarımnoyü, instrumental yarımnoyü. Yiyəlik yarımnoyü birbaşa olaraq bu fəslin mövzusu ilə bağlı olduğundan biz yalnız bu növü təhlil edəcəyik. Rus dilində bu yiyəlik halda olan isim ilə ifadə olunur:

a) şəxsə mənsubiyyət, məsələn: велосипед брата, портфель учителя, собака охотника;

b) hissə və bütöv, məsələn: центр города, вершины гор;

c) predmet və ya şəxs və onun keyfiyyət səciyyəsi, məsələn: мебель красного дерева, платье синего шелка;

ç) əlamət - əlamətin daşıyıcısı, məsələn: белизна снега, голубизна неба;

d) kollektivə, müəssisəyə münasibət, məsələn: директор фабрики, работник прилавка;

e) məhlulun ölçü və kəmiyyəti, məsələn: стакан молока, бутылка вина;

ə) predmetin nisbi əlaməti, məsələn: дружба народов;

i) hərəkət və onun törədicisi arasında münasibət, məsələn: рокот моря, песня пахаря, смерть партизана;

ı) hərəkət və onun obyektı arasında münasibət, məsələn: прием студентов, чтение лекции (2, 144-148).

Qeyd etmək lazımdır ki, a modeli xaricində digər modellərə ingilis dilində yalnız bir model uyğun gəlir, of önlüyü ilə işlənən söz birləşmələri: the tops of the mountains (dağların başı), the surface of the sea (dənizin səthi), the manager of the factory (fabrikin meneceri), the depth of the river (çayın dərinliyi). A bəndinə ‘s ilə işlənən yiyəlik söz birləşmələri uyğun gəlir, məsələn: hunter’s dog (ovçunun iti), my brother’s bicycle (qardaşımın velosipedi) və s.

Yiyəlik halın morfoloji forması “hal” konseptinin morfoloji məzmununda “possessivlik” səciyyəsi ilə aktuallaşır, bu da uyğun morfoloji mənənin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu morfoloji mənə semantik və konseptual faktorların təsiri altında morfoloji representasiya prosesində konkretləşir. Bu hərəkətlər nəticəsində “münasibət” konsepti ortaya çıxır ki, o da öz representasiyasını “partitivlik münasibətləri”, “qohumluq münasibətləri”, “asililik münasibətləri”, “müəlliflik münasibətləri”, “keyfiyyət münasibətləri”, “subyekt münasibətləri”, “obyekt münasibətləri”, “zərflilik münasibətləri”ndə tapır. Bu leksik-grammatik mənalar sahibolma əlamətinə görə mənsubiyyət, hissənin bütövə mənsubiyyəti, qohum və ya dost münasibətləri əlamətinə görə mənsubiyyət, tutduğu vəzifədən asılılıq əlamətinə görə mənsubiyyət, keyfiyyət münasibətləri, təyin olunana subyekt münasibət, təyin olunana obyekt münasibəti və s. özündə əks etdirir. Rus dilində, eləcə də ingilis dilində mənsubiyyət konsepti yiyəlik halla ifadə olunduğundan bu və ya digər predmetə mənsubiyyət yiyəlik hal əvəzlilikləri ilə və önlüklər sistemi ilə birləşərək, sintaktik vəzifəyə – söz birləşməsinin yaranmasına xidmət edir. Bu baxımdan ingilis və rus dillərində oxşarlıq öz əksini tapır. Hər iki dildə mənsubiyyətin yiyəlik əvəzlilikləri ilə ifadəsi xüsusi rol oynayır. Bundan savayı, hər iki dildə fərqli cəhətlər də özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilində komponentlər arasında yanaşma, rus dilində isə uzlaşma əlaqəsi müşahidə olunur.

Son olaraq yuxarıda yazılanları öz cədvəlimizlə yekunlaşdırmaq istərdik:

Posessiv	велосипед брата
Bütövün posessivi	Ручка двери
Qohumluq (subyekt-obyekt əlaqəsi)	Ее сын
Subyektiv posessiv	Отступление противника
Obyektiv posessiv	Избиение невинных
Keyfiyyət daşıyıcısı posessivi	Холод зимы
Predmetin nisbi əlamət daşıyıcısı	Дружба народов
Təsviri posessiv	Житель деревни
Zaman posessivi	двухчасовая поездка
Partitiv posessiv	стакан сока

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif təsnifatlara və nəticələrə baxmayaraq, bütün təsnifatlarda eyni cəhət nəzərə çarpır. Bizim fikrimizcə, bütün müəllifləri yiyəlik halın çoxmənalılığı deyil, iki leksik vahidin semantik münasibətlərindən bir söz birləşməsinə meydana gətirən yiyəlik hal maraqlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Bakı, Elm, 1988, 29-30, 147 s
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. И, просвещение, 1989, 144-148, 254 с
3. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Изд-во "Наука", Л., 1971, 114 с.; 8;
4. Бондарко А.В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений, функциональный анализ грамматических категорий. Сб. научных трудов ЛГПИ игл. А.И.Герцена, Л., 1973, с.5-31; 6-16
5. Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. М., Высшая школа, 1963, 44,261 с
6. Гращенков П.В. Синтаксис и типология генитивной группы. канд.дисс. М., 2006, 7, 254 с
7. Лутин С.Н. Системно-функциональный анализ категории падежа в русском языке. дис.докт. М., 2008,268, 412 с
8. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. М., Рольф, 2002, 186, 528 с
9. Современный русский язык. М., «Высшая школа», 1981, 256 с
10. Серебrenников Б.А. К проблеме типов лексической абстракции. "Вопросы грамматического строя", Изд-во АН СССР, М., 1977, с.54-73; 66

Açar sözlər: hal, xüsusiyyət, morfoloji kateqoriya, qrammatik anlayış, isim

Ключевые слова: падеж, особенность, морфологическая категория, грамматическое понятие, имя существительное

Key words: case, feature, morphological category, grammatical notion, noun

The manifestation of the case in Russian language

Summary

The cases have syntactic functions in Russian language. Separate forms of case forms point to the role of the name in the sentence and indicate the connection to other words in the sentence. In the case form of the noun, the relationship between material life and the relationship between event, movement and quality is reflected. The change in cases does not change the noun meaning.

Проявление падежа в русском языке

Резюме

Падежи имеют синтаксические функции на русском языке. Отдельные формы падежных форм указывают на роль имени существительного в предложении и указывают на связь с другими словами в предложении. В падежной форме существительного отражаются отношения между материальной жизнью и отношениями между событием, движением и качеством. Изменение в падеже не меняет значения существительного.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva